

Eöry Áron

PROGRAM: „HŰSÉG LEFELE”

Egy Homo Politicus itthon, Európában és Amerikában. Kovács Imre élete és munkássága. Szerk. Molnár M. Eszter, Hét Krajcár Kiadó, Budapest, 2010, 500 oldal, 2800 Ft

A jelenkori magyar prózairodalom ereje és világpresztízse teljében lévő állócsillagát egyik kongeniális írókollégája egy rétegtévében interjúvolja hosszasan és élvezetesen. Épp a választott hivatás létoka feszegettetik. A kérdezett ontologikus tűnődéséből végül magabiztosan tapint iránytűt, valahogy így:

„– Irodalom, ami l’art pour l’art, öncélú... Hm. Vajon mi más is lenne az irodalom, mint öncélú?!” – testbeszédesen helyeslő állába mélyedve mosolyint is hozzá.

Hic et nunc aligha tamáskodhatunk univerzálisnak szánt megállapításán. De hogy akadt bőven időszak történelmünkben, amidőn az írást magától értetődően szolgálatként, politikai tettként is hasznosították, az sem lehet kérdéses. Emlékezetes és jelentős vonulatként adódik a veleérző-sorsvállaló irányzat sok évszázada. Hogy a következőkben érintendő személyiséget idézzük: „történelmünk a politika és az irodalom klasszikus ötvö-zete” (1943).

Könyvpiacunk egyik árujaként tavasz óta lapozható Kovács Imre politikai pályája alatt született írásaiból a legújabb válogatáskötet, Molnár M. Eszter szerkesztésében. Az életmű feltétlenül felidézésre érdemes, a magyar 20. század egyik jelentős politikai szereplőjéről lévén szó.

Az életműhöz az egyik lehetséges út a *politikai gondolkodás történetén keresztül* közelíteni. Ezen speciális problematizálási és múltmegértési tudomány szak történelmi konstellációk függvényében igyekeznek a politikai cselekvéshez vezető autonóm gondolkodásforma működését, tanakodó vajúadásait és produktumait detektálni. Ennek körében törekszik szellemi erővonalakat, illetve azok interferenciáit leírni, továbbá számottevő közéleti hangosítást kapó kurzusdilemmákat és jellemző politikai gondolkodói alkatokat tetten érni.

Az ily módon felvázolható magyar politikatörténeti folyamatábrába ezúttal az 1920-as években érdemes bekapcsolódnunk. Ekkoriban a több irányból és többszörösen korrigált magyar alkalmazott/kormányzó liberalizmus bethleni rendszere uralja – rigorózus politikai infrastruktúrájára alapozottan – a hazai közporondot. A szórványos szellemi opposzió kérdésfelvetései jószerivel *extra muros* maradnak. Az évtizedfordulón aztán a konszolidációs célú restauráció kapuzatán több repedés és hézag is támad. A rendszer stabil talapzatosságát legnagyobb mértékben a világgazdasági válság eszkaláló földcsuszamlásai kezdik ki, amivel újra szabadabb célponttá válik. Ennek nyomán a politikai elitkiegyezés szövete felfeslik, az eladdig ledugaszolt szociális feszültségek

harsogóan kiújulnak. A politikai gondolkodás küzdőtere nyomban ki is tárul intenzív sóhajok és kihívó vezénylesek előtt. Az eddigre szorítóbandázssal a végletekig facsart liberális paradigma egyszeriben ravatalon találja magát, és hamarost a szélrzsa minden irányából zuhogni kezdenek rá a halotti koszorúk. Az 1930-as évek az odáig uralkodó érvényességek több hullámban felerősödő megkérdőjelezése jegyében telik. Új (esetleg a hivatalos tabuizációból kitörő) vitatematikák körül kezdődik élénk diskusszió, új politikai szervezetek bontanak zászlót, új szellemi műhelyek létesülnek. A legfontosabb ismérvet azonban talán még nem emeltük ki eléggé: a paradigmaváltás változatos, de következetes szorgalmazásának döntően az írástudói szféra ad ott-hont. Az alternatív jövőképek elgondolói közül a többséget „képesebb elmék” és összeállásaik adják tehát.

Kovács Imrét ebbe a keretbe helyezve lesz célszerű a következőkben külön is megfigyelnünk.

Alcsúti családja elsőgenerációs egyetemistájaként egyike a sokasodó „neobarokk gondolkodás alól felszabadult fiatalnak” (Szekfű Gyula), aki társadalomtudósi-közgazda ismereteit falukutató (és „falugondozást” is sürgető) tevékenységben és az eredmények közhírré tételében lehet szerencsés kamatoztatni. Gróf Teleki Páli finánciális égisze és szellemi mecenatúrája többekkel együtt rá is kiterjed, míg mindnyájan túl nem nőnek a meghúzott határvonalakon. A mentor szemében a növendékek ezután renegátokként korholandók majd. De mit is vétett az egykori kedves tanítvány?

Kovácsot szociokulturális predestináltsága (elemi iskolában „az első szó, amit megtanultam, *ír* volt. A második: *úr*” [1980]) és kutatási célterülete egyaránt a társadalmi vertikum alsóházához köti. Abban is kiemelten a föld „politikai tilalom alatt álló”, csorbajogú népéhez, amelynek – rokon vonzású író társaihoz hasonlóan ő is – mindenekelőtt tüzetes természetrajzát próbálja adni. Szemléletes és differenciált ábrázolásait folyóirati (Magyar Szemle, Válasz, Kelet Népe, Magyar Nemzet) tanulmányokban és könyv formában is publikálja.

Huszonevesen már érett társadalomtudósként és kifejlett közéleti harcosként tevékenykedik. Legnagyobb hatású műve az 1937-es *A néma forradalom*, amelyben a „bilincsbevert” agrártársadalom sajátos menekülési útjaiként ismer fel különállónak tetsző jelenségeket. Így a dualista időszak felszökő kivándorlását, később a vallási és politikai szekták sokasodását – a nincstelen parasztságnál; és az egykézés „lelki defetizmusát” – a törpebirtokos parasztság körében. Ezekre mind-mind olyan aberrációként tekint, amit a kilátástalan élet hívott elő a földműves rétegekből. Konkrét gyökéroként pedig a krónikus földhiányt nevezi meg, mint amely a komplex társadalmi kizsákmányoltságukat koronázza meg nemzedékek sora óta. Levezetéseiben egyaránt támaszkodik megrendítő helyszíni tudósításokra, nyers statisztika-kiértékelésekre és revelatív történelemleckékre. Kemény szavakkal kárhoztatja az „uradalmizmus” könyörtelen exterritorialitását, valamint az érzéketlenül mismásoló „kuruzsló politikát” is. A rövid időn belül több kiadást is megérő könyvre kisvártatva le is csap a hatóság, és szerzőjét „sajtó útján elkövetett osztály elleni izgatás büntette és a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség” gyanújával bíróság elé is állítják, ahol majd Sulyok Dezső védi.

A Szabó Zoltán által még ugyanazon évben megjelentetett tárgyalási feljegyzések alapján Kovács teli talppal és tüdővel állt bele a meghallgatásba, higgadt erélyével kiállt magáért, de még inkább szívügyéért. Az eljárás és szankciói (negyedéves fogházbüntetés, időleges politikai jogmegvonás, könyvelkobbzás, diplomaszerezés ellehetetlenítése egy életre) végleg eljegyzik politikai elhivatottságával. Amely, amint 1977-ben Huszár Tibornak elárulta, mindvégig ott motoszkált ezen korai munka hátterében, studiózva a kérdéskört „egy kis hátsó gondolattal. Ez [...] az volt, hogy igazolja a fölfogásunkat, a politikánkat, hogy itt változás, forradalmi változás kell.”

A Horthy-korszak kezdetéről emlékezhetünk még, hogy az örök szólista Szabó Dezső műveivel miként korbácsolt volna fejlettebb közéleti érdeklődést a középosztály köreiből, ahogy azóta sem szűnt meg kritikai érzéket injektálni mindenkori olvasótáborába. Ez a fajta talajjavító munka is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a '30-as évek közepére olyan új műfajok hódítsák meg különösen a fiatalság figyelmét, mint a szinte pályakezdéskor megírt önéletrajz, a szociográfia vagy a szociológiai riportázs. Ezekben a téma fontossága legalábbis felzárkózik a stíluséhoz. A „népies” (Kovács kelletlenül definiált olvasatában mindaz, „ami nem úri, középosztályi, értelmiségi, polgári és zsidó, munkás és proletár”) irodalom egyfajta közbeszédbeli konjunktúrát is keltett a parasztság mostoha sorsa iránt.

A világot hamuszínben látó parasztság ugyanakkor „téma helyett tényező akart lenni, sorsa formálója”. Ezzel a gondolatával meg is érkezünk Kovács politikai alapvetéseihez. Ezek szerint évezrednyi szenvedéstörténet (csatavívás úrral és pandúrral) után a végét járja paraszti néposztály. Akár otthontalan summás módjára, akár házhely-kalodákba zárt „töredéktelkes” zsellérként, de a társadalom pincehelyiségébe helótásítva tengődik a nép. Az a nép, amely az utolsó szálig *unterman* a saját hazájában, az ő háta görnyed a föntlevők kényelme alatt. Bár hőseit és érdemeit a történetírásból kitagadják, ez a nép nem mellesleg a magyar karakter mentsvára: amellet, hogy oroszlánrészt vállalt a magyar nyelv utókornak való átmentésében, „az, hogy itt ezer év után van ország és ez Magyarország, egyedül és kizárólag a magyar parasztságnak köszönhető” (172). Csakhogy a legalsó alkotmányos és egzisztenciális peremre szorultként időnkénti jajsza is csak suttogásként hathatott a hivatalos politika számára. Az idő azonban megérett arra, hogy szövetségre lépjen a felelős értelmiséggel.

„A nép írói” 1937-ben életre is hívják a *Márciusi Front* laza mozgalmát (névsorukhoz elég felidézni a korszak esszéirodalomra rá nem kapó kiemelkedő íróit-költőit, no és Németh Lászlót). Kovács névadó, társalapító és szónok is a koprodukcióban. Más és más sugalmazással üzennek: kit krízis-meggyőződés, kit reformkényszer érzete, kit pusztán időszakos gondolt válaszut-retorika hajt előre. Néhány év múlva állami lekenyerezések, köpönyegforgatások és éleződő frakciózás nyomán győzni látszanak körükben a divergens áramlatok. Kovács és parasztíró társai kezdettől a párttá alakulás mellett agitáltak, ezt 1939-ben egy Maroson úsztatott tutajon abszolválják is: létrehozva a Nemzeti Parasztpártot „a falu dolgozóinak”. Időközben saját orgánumra is szert tettek a *Szabad Szó* megszerzése révén. Kovács aztán saját bőrében is érezheti a hatalom járulékos rendszabályait: katonai behívókkal is a partvonalon kívülre taszigálják. A háborúvesztés-

sel várható belpolitikai összeomlás előérzetének erősödésével, az általa helytelenített *népi-urbánus* címkemegoszlást meghaladandó, szolgálatkész magatartásra kéri az író társadalmat: vesse ki soraiból a „sznobokat”, és tagjai legyenek „biztatóan vijjogó” „viharmadarak” a közeledő végkifejlet idején. A rájuk emelt puskacsöveket érzékelve sorra kezdtek elhallgatni, s legtöbbjüktől nem futotta többre, mint – Juhász Ferenc költői képével élve – „mozdulatlan toll-kereszt körözésére a mozduatlanságban”. A német megszállás napján a Gestapo körözési listáján Kovács Imre az előkelő második helyen szerepel – tüstént át is igazol az ellenállói csoportokhoz. Előtte és utána is bujdosás lesz az osztályrésze, inkognitót öltve fordulatossá és hajmeresztő kalandokká él meg a frontvonalak sűrűjében.

A szövetséges hatalmak győzelme nyomán egy új Magyarország hajnalhasadtával a munkásság és parasztság napja látszik fölkelni. Azé a két társadalmi osztályé, amelyek nemcsak felszabadulási erőfeszítéseikben, de a megfelelő politikai hatóképesség megszerzése végett is jó ideje egymásra lennének utalva. Kovács a magyar „ezerév” justizmordjának lezárultával a már bizonyított írók folytatólagos feladatát hangsúlyozza: a védencükül fogadott parasztságot segíteniük kell rehabilitálni és „legradikálisabb politikai” jussához juttatni. A megszületett földreform tökéletlenségeinek, a kormánypolitika agráriumot diszkrimináló lépéseinek mindjárt engesztelhetetlen bírálója is lesz. Gyakori parasztpárti orátorként a választási gyűléseken dörgő filippikáival, a nemzetgyűlésben pedig nagylelegzetű és tematikusan strukturált felszólalásaival tűnik ki. A parasztság számára a demokratikus viszonyok közt testhezállónak a „tervszerű szövetkezeti politikát” tartja. A passzív *népből* öntudatos és „érzékeny idegrendszerű” *nemzetet* szeretne faragni. A magyar demokrácia önvédelmét „jóban-rosszban” is hirdető kurázsiz politikusként aztán jónéhányszor beleköp a mindenben jól felszerelt kommunista szakácsok levesébe. Leleplezi a MKP „készültségi állapotot” sugárzó, a „reakciósság” vádjával totalitásra törő „dialektikus politikáját”, végig célkeresztjükben is érezheti magát. (1946-ban *en passant* negyven évnyi szovjet megszállás veszélyét jövendőli.) A hurok szorultával angolosan távozik, előtte még egyik utolsó kortesbeszédében így szól a hallgatóságához: „Rendelkezünk a túlélés képességével! Ha másként nem megy, terítsük magunkra kultúránk, magyarságunk »bölénybőrét«, mint a prérítűzben az indián, s ha kérgessé is merevedik rajtunk, a tűz elmúltával kibújhatunk belőle: élve maradtunk, túléltek történelmünk legújabb megpróbáltatását is.” (1947) Svájc és Franciaország érintésével az Egyesült Államokban kezd új privát életet, miközben végig gyötri a honvágy s folyton a magyar helyzettel fekszik és kel. Serény publikáló, minden főbb magyar külföldi szervezet és a Szabad Európa-kör munkatársaként sorstársait ekképp inti: „tekintse magát mindenki emigráns diplomatának, a magyarság követének” (320). Az októberi magyar forradalomban a népi gondolat „lápi tűzként” továbbélő erejét véli felfedezni, és átkozza végzetét: „Életem legnagyobb veszteségének tekintem, hogy 1956 őszén nem harcolhattam otthon, nem ülhettem a Petőfi-Parasztpárt illusztris vezetőségében az írók között” (1958). Innentől egyfajta váltópárti kvalitású „Magyar Labour” megalakulását látná szívesen. A Borbándi Gyula-féle müncheni Új Látóhatár lényegében állandó kolumnistája, a hideg-

háborús világpolitikáról szóló latolgató analízisei eredeti meglátásokkal és jó érzékű átvételekkel gazdagok. Beutazza a földgolyót, a dél-amerikai agrárreformok idején tanácsadóként delegálják a helyszínre. A magyarságot váltig „az önrendelkezésért küzdők oldalán” tartaná, és bánkódik a nemzet fiaiban hagyományozódó nagy „történelmi tudathasadás” mint mélységes társadalmi törésvonal miatt. Élete utolsó évében így vélekedik: „A magyarság helyét én csak az Egyesült Európában tudom elképzelni, megvalósulása esetén”.

Érdemes elidőznünk még a magát „a kihívott magyar végzet” reprezentánsaként (118) meghatározó Kovács politikai gondolkodói alkatánál. A Válasz-kör vagy a Magyarország felfedezése kezdeményezés tagjaként egyértelműen a „néppel a népért” küldetésű írók sajátos politikai ellenkultúrájának része. Entellektüel pozíciójuk szerint sokukat a politikába a Szellem magaslatáról való kioktató belevonódás jellemzi. A tinta és a nyomdafesték megbecsült embereiként csak felkínálják bölcsességeiket a politika tervezőasztalra. A kinyilatkoztatással igazságaik valóságukért ezáltal tesznek is meg nem is. A G. Fodor Gábor által találóan megalkotott *politikai szecesszió* figurái ők.

Kovács Imre valamifajta közbeeső kategóriának tűnhet. Nézzük sorjában. Egyrészt ő maga is értő és plasztikus elméleti elhatárolója az irodalomnak és a politikának, mint két „külön lelkeségnek, külön életformának”. Minthogy a politikusok „közege a tömeg”, az „erős akarat” mellett megkívánt készségüként látja az alkalmazkodóképességet, hogy képesek legyenek „áttekinteni a politikai hadállásokat, meggyőződni az erőviszonyokról”. 1943-as gondolatai szerint a két típus együttműködésének lehetséges módja, amikor „az író nagy vonalakban, az ideológiában szolgálja közösségét, s a kivitelezést, a taktikát, a mindennapi hadmozdulatokat a politikusra hagyja”. A *apolitikus politikusság* (G. Fodor) kritériumait Kovács sokáig a harmadik út hitvallóihoz társítaná, mint akik egy *tertium non datur* helyzetben egyfajta szürreális saját útról képzelődnek, majd a világháború alatt struccos reflexekkel fejüket „dugták a történelem Szaharájába”. Egyébként pedig csoportjuk „sértődöttségében minduntalan kivonulást rendez a társadalomból” (1943).

De figyelmezzünk a cselekvő munkásságára. Elismerésre méltó lexikális verzátusságáról már volt szó. Empirizmusára jó példa a néhány oldalas koncentrált körképet nyújtani tudó *Nép és föld* című, 1938-as dolgozata. Ez egy, a magyar birtokstruktúrát minden lehető aspektusból jellemző igazi kis zseblexikon. Sok kortársával együtt ráadásul Jászi Oszkár és a Huszadik Század nyomdokain haladnának, egy „valóságsszemléleten felépült országvezetés” programját áhítva. Márpedig *nota bene* Jászi a politikai szecesszió egyik iskolapéldája. Kovács is várományosa lehetett a *tudós* altípusnak. Az 1930-as évek végétől mégis mintha lassan, de biztosan elbillenne a politikus tisztább, mert szokványosabb gondolkodói zsánere felé. Az önmérséklően és lágyabban fogalmazó írókollégáit már rendre figyelmezteti, hogy megkezdett mondataikat fejezzék is be – felkiáltójellel. A tudomány tételei az ő kezében is politikai relevanciájuk szerint hasznosulnak, bár le nem mondana arról, hogy fontos eszközként igénybe vegye őket. A cselekvőképesség és a táborépítés érdekében elfogult múltértelmezésekkel él és „elő-

harcosokat” sorol elő a hazai történelemből. Permanensen vitakésszé érik az írói kaszton kívüliekkel is, képessé válna a másokról leemelt-ráruházott felelősséget *palam et publice* is viselni. Gyakorló pártpolitikusként a résztársadalmi hatókörű célkitűző döntéseit kész szakmailag exogén (értsd: tudományán kívüli) szempontok alapján meghozni. A meghurcolás és kitelepítés küszöbén álló csehszlovákiai magyarság („vásárra vitt barmok” [196]) érdekében noha „fennszóval” és panaszlistával tiltakozik, pártjával a veszedelmes buktatókkal teli vonzatos bilaterális egyezményt – a magyar demokrácia külföld előtti születő tekintélyét őrzendő – befogott orral mégis megszavazza. Érvelési konzekvenciája egyre kevésbé átfogó, a szituatív mozaikokban törekszik csak rá (*inkoherens koherencia* – Schlett István kifejezése). Erre jó példák a népre hivatkozó argumentációi. Bennük a nép hol beteg és beszámíthatatlan, vagy épp tömegesen „nemzeti szocialista” koreszmével szaturált, amiért helytelen volna „egyszerre beengedni és befogadni a demokráciába”; hol pedig „ösztönös politikai érzékével” nem támogat bizonyos irányokat vagy épp egészséges pszichéjével találja meg a demokratikus utat. Mindinkább tolódik el a politikai publicisztika felé; hol harsányabb, hol tapintatosabb formában, de elejétől fogva kiáltványirodalom az övé. Helyzetelemző rugalmasság, a gyakorlati körülmények hozta önfelülvizsgálatok mind megmutatkoznak rajta a ’45 utáni itthoni praxisa során. Töprengéseinket egy helyen mégis ő maga zárja rövide. Szerinte az irodalom és politika különválása mint főszabály alól létezik felmentés. Ez a köztes *modus vivendi* a „kételtű írókat” illeti meg, amilyen ő maga is és a Parasztpárt többi emblemikus vezetője (1945).

Fenti vállalkozásunkhoz hasonlóan már rögtön a szóban forgó kötet előszavában a szerkesztő is tesz egy felemás (és máskor talán bátran megspórolható) kísérletet a komprimáló áttekintésre. Molnár M. ezen könyvelőzetesnek szánhatott gyorsmontázsában kutyafuttában szemléz a kovácsi gondolatok időrendjéből – a kötetbe választott szövegek referencialáncán lépkedve. (Sajnos az elhadart átkötő magyarázatok némiképp összefüggéstelenül bakugrásosak, és célzásaikban sok az olyan túlon túl pöre odavetés, melyeknek láttán a történelemben jártas olvasó is könnyen kényszerülhet beazonosító találgatásra.)

Ezt követően a részletezés mezejére lép. Itt léptéket és sebességet fokoz ugyan, az előadói metodikát és hektikus aránysablonjait ellenben megtartja. A már említett összeollózó technika a fraktál-elv szerint visszatérően kiterjesztetik, hogy előálljon egy befejezett, zártvonalú alakzat. Tudniillik a lapokon csakhamar egy monográfiára emlékeztető politikusi életrajzba csöppenünk. Ennek szövegfolyamába belefuttatva kapunk – három jelentékeny újságcikk és a Kner Imrével való nagyszerű levelezés kivételével – korábban még nem közölt írásokat Kovács Imrétől és további színes adalékforrásokat Kovács Imréről. Izgalmas választásnak bizonyultak a nem triviálisan szöbajövő segédanyagok a kötetben. Kovács képviselői beszédeinek a Nemzetgyűlési Naplókból való méretigazítottan *faksimile* kimásolása telitalálatnak bizonyult. A halálát követő gyászüzenetek közlése és az életben maradt közeli hozzátartozók megszólaltatása pedig a személyesebb hangot engedték be a kiadványba.

Amit igazán hiányolhatunk a munkából, az a karakteres kutatói vonalvezetés és tárgyalásmód, valamint önálló értelmezési-összefoglalási egységek kialakítása. Lépten-nyomon a kovácsi tengermorajlás kagylóját kell fülünkhöz illesszük. Egész egyszerűen Kovács Imre eddig gyűjtésesen kiadott tanulmányainak – alátámasztó citátumokkal kiadósan tűzdelt – újrafogalmazását, narrátori folyamát szervezését olvashatjuk ugyanis. A fókuszpontba állított politikai gondolkodónk egyéni szempontjai, különbejáratú körülmény-szortírozásai köszönnek minduntalan vissza a Molnár M.-féle tolmácsolásban. Aki előtérbe kerülő kommentátorként csak nagyritkán törekszik – az elegyes műfaj (lásd később) nem is oly puritán határain belül – sajátyszerűen fogalmazni. (Üdítő kivétel az emigrációs évtizedeket megörökítő, kiválóan összeszedett tanulmány.) Ez azonban a remélhető nagyközönségnek nem feltűnő, fátyol is borítandó rá. Ahogy az olykor szerencsétlenül, mert félrevezetően megválasztott és sorba állított fejezetcímekre vagy az esetenként kuszán és súlyozatlanul beiktatott visszautalásokra is.

Ugyanakkor a Kovács Imrénél (itt és másutt) olvasható történelmi tényállítások mellett a közreadó – ha egyszer a „tudományos népszerűsítő ismeretterjesztői” idegenvezetés mellett döntött (6–7) – nem mehet el szó nélkül. Ha alkalmasak rá, érdemes lehet őket tágabb-kerekebb perspektívába integrálni, ha felülbírálandók (például az I. világháborút megelőző magyar kivándorlás számadatai), a legújabb vonatkozó ismeretek fényében jelezni szükséges a tudományos fenntartásokat. A történelmi szakmunkák mégsem jutnak szóhoz meggyőzően a kötetben. Annál több a magától értetődő ráhagyatkozás Kovács Imre – kétségkívül számos esetben kristálytisza és időtállóan hiteles – szociográfia és ítéleteire. Pontszerű kuriózum tehát, amikor hanyagul (elhagyva a „harmadik út” és a „harmadik oldal” megkülönböztetését – 49) és lapszusosan (a Nemzeti Parasztpártból való távozás konkrét okát elcserélve későbbi fejleménnyé – 52) referál az életműből. Kisebb kellemetlenséget okoz még, hogy a Columbia Egyetem könyvtári katalógusának Kováctól gyűjtött „For Spiritual Sovereignty” cikkcímét (450) a 270. oldalon három szerepeltetésből mindannyiszor „*A szellem szuverenitásáért*”-ként sikerül leírni – ráadásul az egyik helyen hivatkozott Pomogáts Béla-írásból sem származhat a súlyos tollhiba, mert ott a fordítás helyesen szerepel.

Futólag a kötet belső tipográfiájáról és írásképeréről essen talán még néhány szó. A betűleves kanalizása közben már szemre is viszkózusnak hat: nem kifejezetten olvasóbarát lapkitöltéssel, helyette kissé figyelemfásító tömbös szövegfektetéssel van dolgunk. Hamar úgy is érezhetjük, hogy fel lehetne engedni egy kevés vízzel: a gondolati csomópontokat szinte kivétel nélkül csak utólag észlelheti az olvasó, tördelési kapaszkodók nem állnak rendelkezésére. Bizony ráférne pár csepp olaj is, ugyanis az életút-ismertetések illusztráló erejű kovácsi mondatainál a tagoló macskakörmök rendszeresen és bosszantóan lemaradnak. (Egy szeszélyesebb részében ellenkezőleg: még habarásért is kiálthatnunk, olyan porózusnak bizonyul. Itt a különben összeszedettre sikerült szerkesztői gondolatmenetek nyúlfarknyi bekezdésekbe osztatnak szét – szétforgácsolva a beltartalmat.)

A felgyült recenzensi sajtósok bizsergető gyógyírként üdvözölhették a kötetvégi fényképalbumot. Kovács Imre messzehordó, szigorú, de meleg tekintete kortalanul tükrö-

zódik a felvételekről. Talán többen is vagyunk úgy vele, hogy egy-egy szemügre vett életpályát a hozzárendelhető audiovizuális hagyatéék árnyalhat kiteltebbé, életesebbé, lélegzőbbé (lásd még és vö. a Petőfi Irodalmi Múzeum sokoldalú munkásságát a maga területén). A könyv függelékének történelmi pillanatfelvételei elsőrangú kollekciónak szerezülnek. És felcsigázzák a tanulmányozót annyira, hogy ne legyen rest rövidesen politikatörténeti fonotéka után is kajtatni.

